

Žavinta SidabraitėORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6138-6176>

ROMANTIKO ATSAKAS ŠVIETĖJUI: MARTYNO JANKAUS SATYRA *ŠULMISTRAI* KAIP ATLIEPAS Į JOHANO FERDINANDO KELKIO SATYRĄ *VIERNAS KRETINGOS* *ŽMOGUS*

Anotacija

Martynas Jankus (1858–1946) savo satyrą *Šulmistrai* (1893) parašė inspiruotas jam į rankas patekusios Johano Ferdinando Kelkio (Ger. Kelch, 1801–1877) satyros *Viernas Kretingos žmogus* (XIX a. vid.). Straipsnio tikslas – pasitelkus komparatyvistinės analizės ir imagologijos teikiamas metodines prieigas pristatyti M. Jankaus satyrą kaip kūrybinį bei idėjinį atsaką į J. F. Kelkio kūrinį, atskleidžiant abiejų autorių konstruojamų socialinių ir etninių grupių įvaizdžių skirtumus bei išryškinant dviejų epochų – švietėjiškos modernizacijos ir romantinio tautinio atgimimo – idėjinę priešpriešą. Autorių požiūriai atspindi dviejų skirtingų epochų ir ideologijų susidūrimą: Apšvietos amžiaus modernizaciją ir romantinį tautinį atgimimą. Nors J. F. Kelkis savo satyroje kritikavo konkrečią socialinę grupę – Kretingos (vok. *Deutsch Krötingen*, dabartinė Kretingalė) kaimo gyventojus, minityje turėjo lietuvininkus valstiečius apskritai. Kelkio tikslas buvo bendruomenės modernizavimas ir moralinis ugdymas. M. Jankus satyros smaigalį nukreipė į modernių mokytojų socialinę grupę ir, atstovaudamas romantinei tautinio atgimimo srovei, atmetė lietuvininkų kritiką ir visą dėmesį sutelkė į etninės tapatybės bei gimtosios kalbos išsaugojimą.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Prūsijos Lietuvos literatūra, satyra, socialinė grupė, etninė socialinė grupė, įvaizdis, modernizacija, tautinis atgimimas.

Abstract

Martynas Jankus (1858–1946) wrote his satire *Šulmistrai* (The Schoolmasters, 1893) inspired by Johann Ferdinand Kelch's (in Lithuanian Kelkis, 1801–1877) mid-19th century satire *Viernas Kretingos žmogus* (The Faithful Man of Kretinga), which had come into his possession. The aim of this article, utilising the methodological approaches of comparative analysis and imagology, is to present Jankus' satire as a creative and ideological response to Kelch's work, revealing the differences in images of social and ethnic groups constructed by both authors, and highlighting the

Žavinta Sidabraitė – humanitarinių mokslų daktarė, docentė, Klaipėdos universiteto Socialinių ir humanitarinių mokslų fakulteto Filologijos katedros vyriausioji mokslo darbuotoja

Žavinta Sidabraitė – associate professor and senior research fellow in the Department of Philology of the Faculty of Social Sciences and Humanities at Klaipėda University

E-mail: zavinta.sidabraitė@ku.lt

Received 19/03/2026. Accepted 25/04/2026

Copyright © 2026 Žavinta Sidabraitė. Published by Klaipėda University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International.

License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ideological opposition between two eras, Enlightenment modernisation and Romantic national awakening. The authors' perspectives reflect a collision between two distinct eras and ideologies: Enlightenment modernisation and Romantic national awakening. Although Kelch criticised in his satire a specific social group, the villagers of Kretinga (in German Deutsch Krötingen, present-day Kretingalė), he intended to address the *Lietuvininkai* (Prussian-Lithuanian) peasantry as a whole. His objective was the modernisation and moral education of the community. In contrast, Jankus directed the brunt of his satire towards the social group of modern teachers; representing the Romantic national awakening movement, he rejected the criticism of the *Lietuvininkai*, and focused entirely on the preservation of the ethnic identity and the mother tongue.

KEY WORDS: Prussian-Lithuanian literature, satire, social group, ethno-social group, image, modernisation, national awakening.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v34i0.2823>

I v a d a s

Mokytojo ir sakytojo Johanno Ferdinando Kelkio (1801–1877) satyra *Viernas Kretingos žmogus*, parašyta XIX a. viduryje, liko rankraščiuose ir buvo publikuota tik po autoriaus mirties. Satyrą su komentarais paskelbė Martynas Jankus (1858–1946) savo paties leistame žurnale *Saulėteka* (1900 m. lapkričio mėn., Nr. 10–11, 248–251)¹. Kelkio eilėraštis Jankui, matyt, pasirodė toks aktualus, kad dar iki parengdamas kūrinio publikaciją jis parašė satyrą *Šulmistrai* kaip atsakymą į Kelkio iškeltas problemas (*Šulmistrai* išspausdinti Jankaus leistame satyriniame laikraštelyje *Tetutė* 1893 m. kovo 8 d. numeryje²)³.

Publikuodamas *Šulmistrus* Jankus nenurodė sąsajų su Kelkio *Viernu Kretingos žmogumi*, tačiau kūrybinį impulsą sukėlusį šaltinį nesunku atsekti: kūrinius sieja idėjinis sumanymas, tema, struktūros ir tekstinės paralelės ar net tiesioginės perėmos. Jankus, kaip ir Kelkis, į pavadinimą iškėlė subjektą, kurio vardu kalbama: Kelkis – kringiški, Jankus – mokytojus. Be to, Jankus perėmė ir Kelkio pasitelktą satyrinio pasakojimo formą – kalbėti pašiepiamojo (pašiepiamųjų) lūpomis. Tiesa, būdamas menkesnio filologinio talento, Jankus nesugebėjo iki galo išlaikyti pasirinkto pasakojimo modelio ir maždaug nuo 73 eilutės (*Šulmistrus* iš viso sudaro 118 eilučių) perėjo į prozos tekstams būdingą kalbėjimą trečiuoju asmeniu. Pasikeitus kalbėtojui, pasikeitė ir žanras: išnyko satyrai būtina ironija, liko tik publicistinis „senovės“ ir „dabartinių“ mokytojų gyvenimo būdo ir siekių supriešinimas. Čia Jankų poetą pergalejo Jankus publicistas.

¹ Apie publikavimo aplinkybes žr. Kaunas 1986, 383; Kaunas 2021, 476–477.

² Apie laikraščio leidimo aplinkybes, turinį žr. Kaunas 2021, 428–431, 474–481.

³ Jankaus satyra pavadinimu *Lietuws Szulmiftrai* antrą kartą buvo publikuota *Naujoje Lietuwißkoje Ceitungoje* tais pačiais 1893 m. (žr. Jankus 1893a, 4). Kelkio satyra, kiek sutrumpinta, antrą kartą paskelbta Anso Bruožio 1920 m. (žr. Bruožis 1920, 56–59). Abu kūriniai dar kartą publikuoti sovietmečiu Domo Kauno parengtoje Mažosios Lietuvos poezijos antologijoje *Kaip qžuols drūs prie Nemunėlio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a. – XX a. pradžios lietuvių poezijos* (žr. Kelkis 1986, 59–69; Jankus 1986, 248–251).

Straipsnio tikslas – pasitelkus komparatyvistinės analizės ir imagologijos teikiamas priegas, pristatyti Jankaus satyrą *Šulmistras* kaip kūrybinį ir idėjinį atsaką į Kelkio kūrinį *Viernas Kretingos žmogus*. Siekiant tikslo, išsikelti tokie uždaviniai: 1) atskleisti abiejų autorių konstruojamų socialinių ir etninių grupių įvairių skirtumų; 2) parodyti dviejų epochų – švietėjiškos modernizacijos ir romantinio tautinio atgimimo – idėjinę priešpriešą.

Tyrimų apžvalga, naujumas. Straipsnyje analizuojamos dviejų autorių satyros bent kiek išsamiau literatūros istorikų nėra aptartos, jų tarpusavio sąsaja netirta. Prūsijos lietuvių literatūros raidai skirtuose veikaluose šie kūriniai minimi, glaustai apibūdinti. Prūsijos Lietuvos poezijos antologijos *Kaip qžuols drūts prie Nemunėlio* įvardiniame straipsnyje sudarytojas Domas Kaunas pristatė Kelkio *Vierną Kretingos žmogų*, lakoniškai aptarė Jankaus satyrinio stiliaus ypatybes (satyros *Šulmistras* neišskyrė) (Kaunas 1986a, 9–10, 18–19). Jankaus *Šulmistras*, kaip kūrinys, nukreiptas prieš lietuvių moksleivius vokietinančius Prūsijos mokytojus, minima Domo Kauno monografijoje *Martynas Jankus. Tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas* (Kaunas 2021, 476–477).

Susiduriančių socialinių etninių grupių kontūrai

Kelkis savo satyroje apsiribojo palyginti mažos socialinės grupės – „Prūsijos uodegoje“, t. y. pačiame pasienyje su carine Rusija, gyvenančių kretingiškių (vok. *Deutsch Krötingen*, dabartinė Kretingalė) – kritika. Jankus, rašydamas *Šulmistras*, ignoravo šį palyginti modernų Kelkio sprendimą. Iš tiesų Kelkis, kritikuodamas kretingiškius, kritikavo lietuvininkus (tai rodo jo pasitelkti lietuvininkus apibūdinantys stereotipai), tačiau meninė nuovoka jam pasufleravo, kad metoniminis *pars pro toto* principas ne tik padės išvengti įsivėlimo į su jo tikslu niekaip nesusijusių etninių klausimų svarstymą, bet ir sustiprins kūrinio meninę įtaigą. O Jankus Kelkio satyroje pajuoktas kretingiškių socialinės grupės ypatybes ne tik priėmė kaip apibendrintas visiems lietuvininkams, bet ir atmesdamas bet kokią meninę išmonę ar sąlygiškumą, komentaruose tiesmukai kaltino autorių „neteisingai“ konstravus lietuvininkų įvaizdį: „Iš bitų eilių matome, kad nabaštinkas Kelkis Lietuvininkus ne už žmones laike, bet dingojo jų per mokytojus tais padaryti...“ (Jankus 1900, 251). Deja, kaip matome, Jankui pritrūko meninės nuovokos vengti apibendrinimų ir tiesmukumo, tad išradinę Kelkio gebėjimą lašelyje atspindėti visumos inertiškumą, priešinimąsi naujovėms, jis tiesmukai perkėlė į etninę plotmę.

Kelkio satyroje kretingiškių socialinės grupės kontūrai ryškėjo per gana sudėtingą susidūrimą su kitomis socialinėmis (ne etninėmis!) grupėmis tinklą, t. y. per susidūrimus su: 1) valdžiai atstovaujančiais vokiečiais (čia šis tautybę įvardi-

jantis žodis neturi etninės reikšmės, tai tiesiog „valdžia“); 2) „naujaisiais“ mokytojais, kurie glaudžiai bendradarbiauja su valdžia; 3) kretingiškiems draugiškais „senaisiais“ mokytojais; 4) modernėjančiais, t. y. „naujųjų“ mokytojų klausančiais, kretingiškais. Pats Kelkis priklauso „naujųjų“ mokytojų socialinei grupei.

Jankaus satyroje ši gana sudėtinga grupių tarpusavio sąveika gerokai supaprastinama, gal net suprimityvinama: čia pirmojoje, satyrinėje, dalyje nutautėję „naujieji“ mokytojai priešinami su etnine socialine lietuvininkų grupe, o antrojoje, publicistinėje, priešpriešinamos „senovės“ ir „dabartinių“ mokytojų socialinės grupės. Kelkio satyroje etniniu požiūriu nežymėtas konservatyvių kretingiškių susidūrimas su juos modernizuoti siekiančiais „naujaisiais“ mokytojais, t. y. konservatyvios ir modernizuojančios epistemų susidūrimas, Jankaus satyroje keičiamas iš esmės kitokio pobūdžio susidūrimu: susidūrimu tarp mokytojų, naikinančių esminį lietuvininkų tapatybės dėmenį – kalbą, ir lietuvininkų, siekiančių šį dėmenį išsaugoti. Jankus pats, be abejo, tapatina save su lietuvininkais.

Kelkio ir Jankaus satyrose konstruojami skirtingi socialinių etninių grupių susidūrimai yra nulemti skirtingų jų rūpesčių. Kelkis, už skliaustų palikęs etninės saviidentifikacijos klausimus, siekia keisti tradicinę, stereotipuose įtvirtintą lietuvininko būro tapatybę: neva lietuvininkas – menkai išsilavinęs, menkai sukrickšcionintas (neatsivertęs), labiau instinktų nei proto valdomas, apsilaidęs, nevalyvas, sukčiauti ir girtauti linkęs individas (kretingiškis). Jankus – priešingai: etninės tapatybės klausimą laiko pačiu svarbiausiu, gręžiasi į taurią lietuvininkų praeitį (protėvių laikus), o modernėjimą vertina greičiau neigiamai.

Jankus, atrodo, nėra linkęs pripažinti jokių neigiamų tradicinio lietuvininkų gyvenimo būdo ypatybių. Kelkio satyros komentaruose jis atmeta kaltinimus dėl nepakankamo lietuvininkų įsikrickšcioninimo, dėl polinkio girtuokliauti, dėl nesąžiningumo. Galų gale, matyt, pagautas poleminio įkarščio ir siekdamas aštriai atsakyti lietuvininkus kritikavusiam Kelkiui „tuo pačiu“, be jokio pagrindo apkaltina pastarąjį patį mėgus vokiškus svaigiuosius gėrimus ir jų paveiktą kaltinus lietuvininkus vagystėmis:

muŕū Kelkis Wokieczū atnebtus apŕwaiginanczius gėrimus pamildams bus per tai ir kitoks žmogus paltojęs, nėra patlai ŕako: „O, brangwyną, kad geri, kits žmogus pajijunti“. Tai ta bene bus ir priežastis buwufi, per ką jis Lietuwininkus wiŕokiū neteifiū griekų kaltinte galėjo, nėra apie wogimą mes žinome, kad jau iŕ pat fenū patkū lietuwiŕki padawadijimai taji kūaŕtriaufei uždraude, taigi tie ŕenowės griekū kaltinimai yra apŕkelbimas Lietuwininkū (Jankus 1900, 251).

Tokie karštosiomis surašyti nepagrįsti (šiandien sakytume – neetiški) amžinybėn pasitraukusio žymaus ir atsidavusio lietuvių raštijos darbuotojo kaltinimai buvo nulemti Jankaus asmenybės savybių. Domas Kaunas rašė, jog visuomeninėje veikloje Jankus buvo „ūmus, kovingas, konfliktiškas, nenuolaidus, nevengė

ekspromto sprendimų, neprisipažindavo klydęs, įsivėlęs į konfliktus sugadindavo viešuosius ryšius ir santykius“ (Kaunas 2021, 63).

Dėl ko kritikuojami mokytojai?

Kaip rodo Jankaus satyros pavadinimas, jo kritikos smagalyje atsakant Kelkiui atsidūrė mokytojai. Satyros autorius jiems turi nemenkų pretenzijų. Nepasitenkinimas yra toks didelis, kad jis net suabejoja mokyklos, tokios, kokia ji yra, ir joje dirbančių mokytojų reikalingumu apskritai. Satyros tekstas rodo autoriaus nuostatą, kad vaikai mokykloje mokomi arba visiems žinomų, arba nereikalingų, arba netgi kenksmingų dalykų. Jankus šaiposi iš mokytojų, kurie puikuojausi mokytytys dalykų, kurie ir šiaip yra visuotinai žinomi:

– O mus mokslas yr svarbus,
Ant naudos jis žmogui bus.
Du, o du tai keturi,
Juk nežino tai visi,
Kiek tai ženklina kruvo,
Musu brangio Lietuvo. (Jankus 1893a, [1])

Apšvietos idėjas propaguojančio Kelkio kūrinio fone kraštutines formas įgyjantis Jankaus konservatyvumas atrodo itin regresyvus. Tokią, sakytume, tam-suolišką, poziciją galėjo nulemti paties Jankaus – sisteminio išsilavinimo negavusio savamokslio kaimo gyventojo – stereotipai. Pradinę mokyklą Jankus lankė tik žiemomis (kitu laiku reikėjo dirbti tėvų ūkyje). Apie vėlesnį sistemingą mokymąsi nebuvo nė kalbos. Ugdytasi priešokiais savarankiškai⁴. Nuoskauda dėl taip ir neįgyto išsilavinimo, nerealizuotų galimybių, atrodo, jausta visą gyvenimą. Tai skatino aštriai kritišką požiūrį į Prūsijos Lietuvos ugdymo institucijas.

Savo satyrą Jankus pradeda kandžiu vienos svarbiausių Kelkio idėjų, kad išsilavinę mokytojai žino ir diegia tai, kas yra tiesa, šviesa, gėris, pajuokimu:

Lietuvo mes Szulmistrai,
Ką mes darom tai gerai,
Ką mes kalbam tai tiesa,
Ką mes matom tai szviesa,
Kurs priesz mus ka nor sakyt,
Tai ẽst gera iszardyt,
Toks tai, ilgai neduruos,
Kad kaip durnius jis kukuos.
Ir iszpeikt kurs nori mus,
Toks tai nẽra gers žmogus. (Jankus 1893a, [1])

⁴ Apie Jankaus mokyklinius metus ir išsilavinimą žr. Kaunas 2021, 50–57.

Taigi jau pirmomis eilutėmis Jankus nuvainikuoja mokytojus, pajuokdamas jiems Kelkio priskirtą tiesos ir gėrio nešėjų misiją.

Lietuvininkų bendruomenė Jankaus *Šulmistruose*, skirtingai nuo Kelkio satyros, parodyta kaip monolitinė etninė grupė, kurios nariai yra susieti lietuvių kalbos ir valstietiško (būriško) (Nutautėję mokytojai *saviškių* kategorijai nebeprisiklauso.) Lietuvininkų valstiečių ir „dabartinių“ mokytojų santykius Jankus, oponuodamas Kelkiui, apibūdina pirmiausia akcentuodamas socialinės nelygybės aspektą – kaip išnaudotojų ir išnaudojamųjų.

Tai, ką Kelkis, konstruodamas „naujųjų“ mokytojų įvaizdį, pateikė kaip teigiamus modernizacijos ir progreso ženklus (išsilavinimą, gyvenimą ne iš ūkio, o iš mokytojo atlyginimo, nesibroliavimą su būrais, neįsitraukimą į jų „nešvarius“ darbelius (sukčiavimą, kontrabandą ir pan.)), Jankus traktuoja tik socialinės nelygybės požiūriu. „Dabartiniai“ mokytojai, anot jo, „maukia alų“ ir yra „tikri ponai“, lietuvininkus būrus laiko „paikučiais“, kurie jiems „medų neša“: „užmoka algas“, „iššluoja stubas“, „supila javų“, „atveža šienų“, „malkos pagalį“, durpių kūrenimui, taiso „kamaras“ ir t. t. Jankus atvirai piktinasi ir pašiepia mokytojų įsitikinimą, kad „Burs tur viską padaryt“ (Jankus 1893a, [1]). Vardydamas lietuvininkams uždėtas mokyklos ir mokytojų išlaikymo prievolės Jankus iš esmės skelbė valstiečių sluoksnyje įaugusias fiziokratinės idėjas ir iki kraštutinumo aštrino socialinę „dabartinių“ mokytojų, t. y. dar vieno „ponų“ porušio, ir lietuvininkų būrų priešpriešą.

Jankaus parašyti komentarai patvirtina, kad Kelkio satyroje išreikštas mokytojų palaikymas jam atrodė neteisingas, nes mokytojai, anot jo, yra išlaikomi lietuvininkų, vadinasi, lietuvininkai yra mokytojų ponai, o ne atvirkščiai:

Kaslink teip didžio užtarimo mokitojų, mums ir nefuprantama, nės kaip gal pafidrafinti mokitojus teip užtarti, lyg mokitojei Lietuwininkų ponais butu. Mums rodos, kad tas kurs kurį išmaitin, tas ant tojo ir pons yra. Taigi, ar Lietuwininkai mokitojus, ar mokitojei Lietuwininkus maitin? Tiesiog fakant, Kelkis nepristoje Lietuwininkus bet mokitojus!! (Jankus 1900, 251)

Komentaruose pavadinęs lietuvininkus „ponais“, Jankus mintyje turėjo ne turtinę ar administracinę lietuvių valstiečių padėtį apskritai, o tik siauros lietuvininkų ir mokytojų tarpusavio santykių srities hierarchiją. Apibrėždamas šių dviejų socialinių grupių santykius jis teisingu laikė liaudies priežodį: „Kas moka, tas ir muziką užsako.“ Taigi ne lietuvininkai turi klausyti mokytojų ir vykdyti jų valią, o mokytojai turi paisyti juos išlaikančių lietuvininkų poreikių ir juos tenkinti.

Be socialinio lietuvininkų valstiečių išnaudojimo, kitas svarbus Jankaus „dabartiniais“ mokytojams išsakomas priekaištas yra vaikų germanizavimas. Mokytojai giriasi, kad „skalbia nugaras“ tų vaikų, kurie „ne szėplio der, die, das...“ (Jankus 1893a, [1]). Mokytojai, eidami išvien su vokiška valdžia, siekdami kuo

didesnio atlyginimo, anot *Šulmistrų* autoriaus, yra tapę tikrais „Vokietystės szulmistras“ (Jankus 1893a, [1]). Perfrazavęs Kelkio satyros eilutes, Jankus apkaltino mokytojus parsidavėliškumu.

Kelkis taip įvardija abejingą kretingiškių požiūrį į žemės dirbimą:

Aug' kas aug', mums yr gerai,
Ar baudai yr ar grudai (Kelkis 1900, 248)

Jankus pašiepia mokytojų parsidavėliškumą svetimiesiems (vokiškai valdžiai):

Mes mokinam vokiskai,
Mok, kas mok mums yr gerai... (Jankus 1893a, [1])

Kelkio kretingiškis puikuojausi kontrabanda susikurta materialine gerve:

Rubai muŕu nemenki,
Ir daiktai wifl geri... (Kelkis 1900, 248)

Jankaus mokytojai pabrėžia savo išsimokslinimą ir pajamas:

– Musu mokslai nemaži,
Musu alga ir graži! (Jankus 1893a, [1])

Taigi Jankaus konstruojamame „dabartinių“ mokytojų socialinės grupės įvaizdyje materialinės naudos siekimas, parsidavėliškumas yra glaudžiai susiję su jų vokiečių užsakymu per mokyklas vykdoma lietuvininkų germanizacija.

Jankaus požiūris į mokyklą, kaip į lietuvininkų germanizavimo institutą, nebuvo visiškai laužtas iš piršto. XIX a. antrojoje pusėje Prūsijos lietuviai vis stipriau buvo spaudžiami perimti vokiečių kalbą, o susikūrus Vokietijos imperijai (1871) šalyje beveik iš karto pradėta mokyklų pertvarka, siekiant įvesti vokiečių kalbą kaip vienintelę dėstomąją kalbą visose švietimo sistemos pakopose⁵. Tai paveikė taip pat ir Prūsijos Lietuvos mokyklas. Aukštą tautinę savivertę turėjęs pats, visomis pastangomis ją ugdeš savo etninėje bendruomenėje, Jankus jautriai fiksavo vokiškos ugdymo sistemos daromą žalą. Domas Kaunas atkreipė dėmesį, kad „[p]risimindamas savo mokyklą, prie jos kaip lietuvių diskriminavimo pavyzdžio Jankus grįžo ne kartą“ (Kaunas 2021, 53).

Priešiška žiūrėjo Jankus ir į pačių mokytojų kalvę – Karalienės mokytojų seminariją (įkurta 1811 m., beje, Kelkis laikomas būtent šios seminarijos auklėtinio⁶). Nors lietuvių kalba Karalienėje dėstyta kaip dalykas, nors būtent šios seminarijos auklėtiniai sudarė stiprų XIX a. antrosios pusės lietuvių raštijos ir kultūros darbuotojų branduolį⁷, Jankus įstaigą satyroje pavadino „Lietuvos žudytojų“

⁵ Pl. apie XIX a. antrojoje pusėje vykusią germanizaciją žr. Matulevičius 2000, 462–463.

⁶ Žr. Biržiška 1965, 123; Kaunas 1986, 383; Juška 2003, 398; Juška, Kšanienė et al. 2003, 69.

⁷ Ypatingą Karalienės seminarijos auklėtinių indėlį į XIX a. antrosios pusės lietuvių kultūros plėtotę pažymi Prūsijos Lietuvos kultūros tyrėjai. Žr. Kaunas 1996, 308; Kaunas, Juška, Reisgys 2000, 744.

ugdymo vieta. Mokytojų lūpomis Jankus byloja, kad Karalienėje neišmokstama nieko naudingo nei kraštui, nei asmeniui:

– Karalėne, kaip žinai,
Ten daugiausiai mus namai,
Ten padare mus tokiais
Lietuvos žudytojais,
Ten iszmokom kas gerai,
Ten iszmokom vokiskzai.
Ten iszmokom ponavot,
Ten iszmokom ulevot,
Ir ka ten iszmokome,
Tai per tiesą laikome.
Ten pastojome szventais
Vokietystės szulmistras,
Ir todėl Lietuvninkus
Vercziame į vokieczius.
– Kar[a]lėne mokinama
Verst vislab į vokiskzką... (Jankus 1893a, [1])

Vis atkartojamas (skaitytojui atrodo perteklinis) baksnojimas dėl germanizacijos rodo, kad Jankui tai svarbiausias Karalienėje išugdytų mokytojų prasižengimas, esminė, netgi ontologinė jų kaltė. Autoriaus valia *saviškius* išdavę, *svetimiesiems* pasidavę mokytojai save pristato kaip jokių aukštesnių idėjų neturintys, visur tik naudos ir pinigų ieškantys vokiškos valdžios pataikūnai. Jiems nepripažįstamas joks romantinis jausmas, netgi gebėjimas mylėti:

Bet ir mergos, kaip žinai,
Tur mokėti vokiskzai.
Isz ko nauda ne mažą,
Nės jį gali mužuma,
Ir su Szulmistru kalbėt,
Ir už tokio isztekėt,
Jai ji turi piningų,
Szulmistru juk reik ir tų. (Jankus 1893a, [1])

Tai vienas gyvesnių šiaip meniniu požiūriu gana silpnos satyros epizodų.

Būtent šiame epizode „pametamas“ pasakotojas, nebeišlaikomas pirminis nusistatymas, sekant Kelkiu, pasakoti pašiepiamųjų, Jankaus satyros atveju, mokytojų, vardu. Pasikeitus pasakotojui, pasikeičia ir kalbėjimo būdas: satyrą keičia publicistinis pasisakymas.

Publicistinė dalis, kaip minėta, skirta „senovės“ ir dabartinių mokytojų skirtumams parodyti. Kelkio satyroje „senieji“ mokytojai buvo kretingiškių socialinės grupės dalis, augte suaugusi su jais visuose, ir pačiuose smulkiausiuose,

kasdienybės reikaluose. Jankaus satyroje „senovės“ mokytojus su lietuvininkais būrais siejo ontologinę prasmę įgijusi *vargo* kategorija:

– Senovės szulmistrui,
Dar rasi nežinai,
Kokius kente jie vargus,
Kaip mokino jie vaikus,
Kokios jujų algos buvo,
Kokiuose varguos jie žuvo. (Jankus 1893a, [1])

Gyvenimo kaip vargo, vargimo pajautimas, įaugęs liaudies pasaulėjautoje nuo seniausių laikų, sutekėjo į liaudies kūrybos versmes, persmelkė religinius tekstus, pamėgtas liuteronų giesmes. Vargstančio lietuvininko būro tema, aptinkama Martyno Liudviko Rėzos išleistose liaudies dainose, neatšaukiamai įtvirtinta Kristijono Donelaičio kūryboje. Pastaroji Jankui turėjo būti gerai žinoma⁸ ir artima. Neturtingo valstiečio šeimoje augęs, vėliau pats nelengvai ūkininkavęs, Jankus ne iš nuogirdų žinojo įdirbamos žemės sunkį, alinančių grumtynių dėl derliaus nuovargį, skurdžios buities vargą. Vargas buvo tai, kas ypač jungė iš savo rankų ir prakaito gyvenančius valstiečius, skyrė juos nuo prašmatnesnių dykinėtojų („ponų“). Tad nurodymas į vargus kentusius „senovės“ mokytojus Jankaus satyroje yra tvirčiausias patikrinimas, kad jie – *saviškiai*. Autoriaus simpatija „senovės“ mokytojams paliudijama ir kalbant apie juos atsiradusiomis deminutyvinėmis formomis: „laukelis“, „javelis“, „giesmelė“. Ryšys tarp lietuvininkų ir „senovės“ mokytojų buvo abipusis. Valstiečiai rūpinosi *savo* mokytojais, su-nešdavo jiems rūkytų dešrų, lašinių, alaus. Savo ruožtu mokytojai dalyvavo būrų bendruomenės gyvenime:

Bernelį eidavo giedot,
Per burus mėsos kalėdot. (Jankus 1893a, [2])

Jankus nekalba, kokie dalykai ir kaip buvo dėstomi „senovės“ mokykloje. Minima tik, kad „senovės“ mokytojai mokė garbinti tėvus ir „prisakymus senus“, nepeikti senosios gyvenimo sanklodos. Čia pasitelkta Kelkio eilučių parafrazė:

⁸ Jankus savo spaustuvėje Tilžėje 1891 metais išleido *Pavasario linksmybių* dalį (Donelaitis 1891). Matyt, buvo gana atidžiai įsiskaitęs į būrų dainiaus kūrybą. Leidimo prakalboje pripažino Donelaitį „be ginczo“ esant vienatiniu ir tikru mūsų tautišku giesmininku, tik, deja, lietuviams dar menkai pažįstamu. Pats Jankus turėjo vilties, jei „Dievs padės“, leisti ir kitas *Metų* dalis (Jankus 1891, [III]–V). Jos, veikiausiai dėl to, kad „stigo lėšų ir suinteresuotų rėmėjų“, taip ir nebebuvo išleistos (Kaunas 2016, 203).

Ne peikt senus budus
Pas mus dar likusius,
Nuo mus senu tėvų
Garbių Lietuvininkų⁹. (Jankus 1893a, [2])

Jankus, priešingai nei praeities tamsumą peikęs Kelkis, tvirtina didžiavimąsi garbingais protėviais, garbinga praeitimi. Taigi lietuvininkai vertai mylėjo praeitį gerbusius „senovės“ mokytojus:

Burai, tuo kart Lietuvininkai,
Mylėjo szulmistrus labai,
Ir buvo juk vertai,
Mylėti szulmistrai. (Jankus 1893a, [2])

Naujo mokymo priešprieša Jankaus satyroje yra gana miglota. Teigiama, kad dabar:

Giesmelių jau giedos (*sic!*) nereik,
Szventus prisakymus jau peik... (Jankus 1893a, [2])

Jankaus nepasakyta, bet galime spėti, kad mintyje turimos lietuviškos giesmės, giedamos tradicinių ritualų (pvz., anksčiau minėto kalėdojimo) metu, o dabar peikiami šventi prisakymai – tai prisakymai gerbti protėvių tradicijas ir kalbą. Pastarosios naikinimui vėl skiriama daugiausia vietos. Jankus nepritaria diegiamam vokiškos valstybės patriotizmui, šaiposi iš pamėgtos dainuoti patriotinės dainos *Wacht am Rhein*, kuri germanizuotojams atrodanti „fein“. Paskutinėse satyros eilutėse dėl lietuvių nutautinimo priekaištaujama ne tik mokytojams, bet ir kunigams, kliūva ir lietuvininkams, kurie patys ir jų vaikai „visi“, norėdami įtikti mokytojui ir kunigui, mokosi „[k]vakėti vokiskžkai“ (Jankus 1893a, [2]). Taigi publicistinėje pabaigoje autorius pripažįsta iki tol nutylėtą lietuvininkų etninės grupės eroziją. Tik, visiškai priešingai nei Kelkio satyroje, kurioje kalbos klausimas nekeliamas, o tik parodoma, kad „naujųjų“ mokytojų ugdymą priimančios kretingiškos ima dorai gyventi ir modernizuoti savo ūkį, taigi keičiasi į gera, Jankaus satyroje dėl mokyklos ir bažnyčios poveikio besikeičiantys, t. y. nutautėjantys, lietuvininkai vertinami neigiamai.

⁹ Plg. Kelkio: Dar prie mufū teb'yra, / Iš fenowės atftanka, / Dar iš pat' fenū tēwū... (Ibid., 248);
Apgaleti nor ir mus, / Senprufū dar likufius... (Ibid., 249).

Išvados

Martynas Jankus savo satyrą *Šulmistras* (1893) parašė inspiruotas jam į rankas patekusios Johano Ferdinando Kelkio satyros *Viernas Kretingos žmogus* (XIX a. vid.). Parašęs satyrą ir kiek vėliau parengęs Kelkio kūrinio publikaciją su komentarais *Saulėtekoje* Jankus ne tik aktualizavo literatūrinį pirmtako palikimą, bet ir kūrė kūrybinio dialogo tradiciją. Nors Jankus perėmė Kelkio struktūrinį modelį (kalbėjamą pašiepiamojo lūpomis) ir tekstines paraleles, jis neišlaikė grynojo satyros žanro – kūrinio pabaigoje ironiją pakeitė tiesmuka publicistinė priešprieša.

Abu autoriai, konstruodami skirtingų socialinių ir etninių grupių įvaizdžius, buvo veikiami savo socialinių grupių stereotipų. Kelkis atstovavo mokytojų socialinei grupei, o Jankus – lietuvininkams valstiečiams (būrams).

Kūrinuose susidūrė dvi skirtingos Prūsijos Lietuvos kultūrinės paradigmos: Kelkio atstovaujama Apšvietos epocha, akcentuojanti socialinę modernizaciją, moralinį ugdymą ir ūkinę pažangą, ir Jankaus romantinis nacionalizmas, kuriam aukščiausia vertybė buvo etninė tapatybė, protėvių tradicijos ir lietuvių kalbos išsaugojimas.

Kelkis savo satyroje, pasitelkęs sinekdochą, per mažą kretingiškių grupę kritikavo bendras lietuvininkų ydas – siekė juos modernizuoti. Jankus, atvirkščiai, atmetė bet kokią savikritiką, ignoravo Kelkio socialinį įžvalgumą ir konfliktą perkėlė į grynai etninę plotmę, lietuvininkus vaizduodamas kaip monolitinę grupę, o mokytojus – kaip svetimą, priešišką jėgą.

Kelkio sistemoje „naujieji“ mokytojai yra tiesos ir šviesos nešėjai, padedantys bendruomenei integruotis į modernų pasaulį. Jankaus interpretacijoje šie mokytojai tampa „Lietuvos žudytojais“ ir germanizacijos įrankiais. Jie vaizduojami kaip parsidavėliški vokiškos valdžios pataikūnai ir socialiniai išnaudotojai („ponai“), gyvenantys iš būrų darbo ir naikinantys jų kalbinį pamatą.

Kelkio žvilgsnis nukreiptas į ateitį ir lietuvininko emancipaciją per švietimą. Jankaus pozicija – regresyvi ir gynybinė: jis idealizuoja „senovės“ mokytojus ir vargo kultūrą, matydamas joje tikrąjį bendruomeniškumą, o modernų švietimą, vykdomą per vokiškas institucijas, vertina kaip destruktivų institutą, vedantį į tautos eroziją (nutautėjimą).

J. F. Kelkio ir M. Jankaus kūrybinis dialogas atskleidžia lūžį Prūsijos Lietuvos kultūrinėje mąstysenoje. Tai konfliktas tarp kosmopolitiškos švietėjiškos modernizacijos (Kelkis) ir konservatyvaus romantinio tautiškumo (Jankus). Kelkis siekė paversti lietuvininką moderniu visuomenės nariu, o Jankus siekė apsaugoti jį nuo nutautėjimo, kurį laikė pagrindine modernėjančios mokyklos grėsme.

Šaltiniai ir literatūra

- Biržiška 1965 – Vaclovas Biržiška. *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos, III: XIX amžius*. Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas.
- Bruožis 1920 – [Bruožis, Ansas] Probočių anūkas. *Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai*. Tilžė: „Spaudos“ (Pavlovskio) spaustuvė.
- Donalaitis 1891 – Kristijonas Donalaitis. *Pavasario linksmybės*. Tilžėje: Spauda ir kasza Martyno Jankaus.
- Jankus 1891 – Martynas Jankus. Prakalba (p. [III]–V). In Kristijonas Donalaitis. *Pavasario linksmybės*. Tilžėje: Spauda ir kasza Martyno Jankaus.
- Jankus 1893a – Martynas Jankus. Szulmistras. In *Tetutė*, kovo mėn. 8 d., 8, [1]–[2].
- Jankus 1893b – Martynas Jankus. Lietuvos Szulmistras. In *Nauja Lietuviška Ceitunga*, liepos 18 d., 57, 4.
- Jankus 1900 – Martynas Jankus. Rėdytės paaiškinims. *Saulėteka*, lapkričio mėn., 10–11, 251.
- Jankus 1986 – Martynas Jankus. *Šulmistras* (p. 248–251). In Domas Kaunas (par.). *Kaip qžuols drūts prie Nemunėlio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a. – XX a. pradžios lietuvių poezijos*. Vilnius: Vaga.
- Juška 2003 – Albertas Juška. *Mažosios Lietuvos mokykla*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Juška, Kšanienė et al. 2003 – Albertas Juška, Daiva Kšanienė, Zigmas Zinkevičius, Algirdas Žemaitaitis. Kėlks (vok. *Kelch*) Johann Ferdinand, vyresnysis (p. 69–70). In *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, 2: *Kas–Maž*. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kaunas 1986a – Domas Kaunas. Lietuvininkų eilėraštis: nuo K. G. Milkaus iki I. Simonaitytės (p. 5–30). In Domas Kaunas (par.). *Kaip qžuols drūts prie Nemunėlio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a. – XX a. pradžios lietuvių poezijos*. Vilnius: Vaga.
- Kaunas 1986b – Domas Kaunas. Johanas Ferdinandas Kelkis (p. 383). In Domas Kaunas (par.). *Kaip qžuols drūts prie Nemunėlio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a. – XX a. pradžios lietuvių poezijos*. Vilnius: Vaga.
- Kaunas 1996 – Domas Kaunas. *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kaunas 2016 – Domas Kaunas. *Kristijono Donelaičio atminties paveldas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kaunas 2021 – Domas Kaunas. *Martynas Jankus. Tautos vienytojas ir lietuvių spaudos kūrėjas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kaunas, Juška, Reisgys 2000 – Domas Kaunas, Albertas Juška, Jurgis Reisgys. Karalienės mokytojų seminarija (p. 744). In *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, I: *A–Kar*. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kelkis 1900 – Johanas Ferdinandas Kelkis. Viernas Kretingos žmogus! In *Saulėteka*, lapkričio mėn., 10–11, 248–251.
- Kelkis 1986 – Johanas Ferdinandas Kelkis. Viernas Kretingos žmogus (p. 59–69). In Domas Kaunas (par.). *Kaip qžuols drūts prie Nemunėlio. Iš Mažosios Lietuvos XIX a. – XX a. pradžios lietuvių poezijos*. Vilnius: Vaga.
- Matulevičius 2000 – Algirdas Matulevičius. Germanizacija (p. 460–463). In *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, I: *A–Kar*. Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Žavinta Sidabraitė

THE ROMANTIC RESPONSE TO AN ENLIGHTENER: MARTYNAS JANKUS' SATIRE *ŠULMISTRAS* AS A REBUTTAL TO JOHANN FERDINAND KELCH'S SATIRE *VIERNAS KRETINGOS ŽMOGUS*

Summary

Martynas Jankus (1858–1946) wrote his satire *Šulmistras* (The Schoolmasters, 1893) inspired by Johann Ferdinand Kelch's (Kelkis, 1801–1877) mid-19th century satire *Viernas Kretingos žmogus* (The Faithful Man of Kretinga), which had

come into his possession. The aim of this article, utilising the methodological approaches of comparative analysis and imagology, is to present Jankus' satire as a creative and ideological response to Kelch's work, revealing differences in the construction of social and ethnic group images, and highlighting the ideological opposition between two eras: Enlightenment modernisation and Romantic national awakening.

By writing the satire and later publishing Kelch's work with a commentary in the journal *Saulėteka* (Sunrise, 1900), Jankus not only actualised his predecessor's literary legacy, but also established a tradition of creative dialogue. Although Jankus adopted Kelch's structural model (speaking through the voice of the subject being mocked) and textual parallels, due to a lack of artistic skill, he failed to maintain the pure genre of satire: at the end of the work, irony was replaced by straightforward publicistic polemics.

In constructing images of different social and ethnic groups, both authors were influenced by the stereotypes of their respective social circles. Kelch represented the social group of teachers, while Jankus represented the Lietuvininkai (Prussian-Lithuanian) peasants (*būrai*). The works reflect a collision between two different cultural paradigms of Lithuania Minor: the Enlightenment era represented by Kelch, which emphasises social modernisation, moral education and economic progress, and Jankus' Romantic nationalism, for which ethnic identity, ancestral traditions and the preservation of the Lithuanian language are the greatest values.

In his satire, Kelch applied the principle of litotes, critiquing the general flaws of the Lietuvininkai through a small group from Kretinga in an effort to modernise them. Jankus, conversely, rejected all self-criticism, ignored Kelch's social insight, and shifted the conflict to a purely ethnic plane, depicting the Lietuvininkai as a monolithic group, and teachers as an alien, hostile force. In Kelch's system, 'new' teachers are carriers of truth and light, who help the community integrate into the modern world. In Jankus' interpretation, these teachers become 'killers of Lithuania' and instruments of Germanisation. They are portrayed as sell-out sycophants of the German administration, and social exploiters who live off the peasants' labour while destroying their linguistic foundation.

Kelch's gaze is directed towards the future and the emancipation of the Lietuvininkai through education. Jankus' position is regressive and defensive: he idealises 'ancient' teachers and the 'culture of hardship', seeing in them true community spirit, while modern education, conducted through German institutions, is viewed as a destructive force leading to national erosion (denationalisation). The creative dialogue between Kelch and Jankus reveals a turning point in the cultural mindset of Lithuania Minor. It is a conflict between cosmopolitan

Enlightenment modernisation (Kelch), and conservative Romantic nationalism (Jankus). Kelch sought to transform the Lietuvininkai into modern members of society, whereas Jankus sought to protect them from denationalisation, which he viewed as the primary threat posed by the modernising school system.